

ELSŐ VILÁGHÁBORÚS MAGYAR HADIFOGLYOK „NŐ-ÉLMÉNYEI”

Zsoldos Ildikó

Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet
4400 Nyíregyháza Sóstói út 31/B.
zsoldos.ildiko@nye.hu

A tradicionális történetírás a kortársak által Nagy Háborúnak nevezett első világháborút hosszú évtizedeken keresztül elsősorban hadtörténeti, politika- és eseménytörténeti kontextusban értékelt. A társadalomtörténeti megközelítések térhódítása azonban újfajta szemléletmódokat, sőt újraértelmezéseket teremtett. Ennek kapcsán kerültek a történeti vizsgálódás fókuszába a háború különböző szinterei is, így például a hátszág sokrétű analízise. Tulajdonképpen ide sorolhatjuk a hadifoglykérdést is.

Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregéből körülbelül 2,110,000 fő került hadifoglyként Oroszországba a háború folyamán.¹ Tanulmányunkban arra keressük a választ, milyen lehetőségei nyíltak az első világháború idején orosz hadifogságba került magyar katonatiszteknek és légénységi állományúaknak arra, hogy nőikkel akár kommunikációs, akár szexuális kapcsolatot létesítsenek? Milyen „nő-élményekkel” gazdagodhattak abban az időszakban, amikor szabadságukban korlátozva voltak?

Ennek vizsgálatához a téma jellegéből adódóan elsősorban a személyes történelem forrásait használtuk. Egyrészt az 1920-as, 1930-as években nagy népszerűségnek örvendő hadifoglyirodalomból válogattunk, másrészt a hadifogságból

szabadultak eredetileg nem publikálásra szánt, de évtizedekkel később mégis sajtó alá rendezett naplóból, feljegyzéseiből. A napló a primer emlékezet szintereként a legintimebb, a legőszintébb megnyilatkozási mód. A naplórót nem az öngazolás szándéka vezérli, nem törekszik tudatosan torzításokra, nem az aktuális társadalmi konvencióknak kíván megfelelni. A memoárokkal, mint a szubjektív, a közvetett, a megfontolt emlékezet szintereivel kapcsolatosan természetesen felvetődik a kérdés, mennyire lehet őket autentikusnak tekinteni. Az írásunk forrásbázisul szolgáló, különböző műfajokat képviselő opusoknak nagyon változatos mind a történelmi, mind az irodalmi értéke.

A hadifoglykérdés tanulmányozása szempontjából alaplóműként tekintünk az 1930-ban megjelent *Hadifogly magyarok története* című két kötetes feldolgozásra, melynek fejezeteit elismert szakemberek állították össze. A második kötetet kizárólag az oroszországi hadifogságba került katonasorsok bemutatásának szentelték.² Dicséretre méltó a nagy mennyiségű levéltári anyag feldolgozása, nevezetesen a budapesti Hadtörténelmi Levéltár és a bécsi Hadilevéltár témával kapcsolatos iratai, a magyar, osztrák, német, dán, svéd, svájci vöröskeresztes kiküldöttek beszámolóit, az USA vöröskeresztes szervezeteinek és az amerikai Keresztény Ifjak Világszövetségének jelentései. Természetesen a munka készülésekor már rendelkezésre álló hadifogly-memoárok is beépítésre kerültek. Kritikával kell illetnünk a nagyszabású vállalkozást a jegyzetelési apparátus, a lelőhelyek pontos megjelölésének hiánya, a nem egységes szerkesztés, továbbá a többszörös ismétlések miatt. A második világháború utáni időszakból meg kell említenünk Józsa Antal munkáit, melyekre bár a marxista történelemfelfogás erőteljesen rányomta bélyegét, alapos forráskutatáson alapuló, adatgazdag művek.³ Petrák Katalin az első világháború

¹ Józsa Antalnak a moszkvai Központi Hadtörténelmi Levéltárban végzett kutatásai rávilágítottak arra a tényre, hogy az oroszországi hadifogly-nyilvántartás mind a cári időszakban, mind az Ideiglenes Kormány idején pontatlan és nem teljes. Ez részben hanyagsággal magyarázható, de a szándékos elhallgatás is jellemző volt. A kormányzat az iparban és a mezőgazdaságban jelentkező nagymértékű munkaerőhiányt a hadifoglyok bevonásával kívánta kezelni. Az elosztásnál az elitrétegek (nagybirtokosok, nagytőkések) igényei élveztek prioritást. Ezt próbálta valamelyest ellensúlyozni bizonyos járásokban a lokális adminisztráció azzal, hogy az összeírások elrendelésekor vagy letagadta, vagy nem jelentette a hadifoglyok teljes létszámát és névsorát. Józsa 1961: 634–635.; Az osztrák-magyar közös hadügyminisztérium hadifogly osztályának kimutatása szerint a birodalom 2,111,101 katonája került orosz fogságba. A Nemzetközi Vöröskereszt 2,104,146 főt adatolt. A szovjet Központi Hadifogly- és Menekültügyi Kollégium nyilvántartása szerint megközelítőleg 2,110,000 hadifogly érkezett az osztrák-magyar hadsereg kötelékéből. Józsa 1967: 217.

² Baja–Lukinich–Pilch–Zilahy 1930.

³ Józsa 1961: 625–669.; Józsa 1967: 181–223.

kirobbanásának centenáriumaéhoz közeledve publikálta *Emberi sorsok a 20. században* című kötetét.⁴

A magyar hadifogolytisztok visszaemlékezései közül Stessel Ernő az egyik legtárgyilagosabb, a mai napig a leghitelesebb, rendkívül széles spektrumú leírása a legtöbb memoárban felbukkanó krasznojarszki lágerre jellemző viszonyoknak.⁵ Vizsgált témánk vonatkozásában azonban – keletkezési körülményei miatt – nem ez szolgáltatja a legtöbb információt.

Markovits Rodion *Szibériai garnizon* című munkája,⁶ melynek részleteit elsőként a *Keleti Újságban* lehetett olvasni, nem a klasszikus memoárok sorát gazdagítja. Az újságíróként is jeleskedő szerző kollektív riportregényként határozta meg műfaját. Minden valószínűség szerint tartalmaz fiktív elemeket, az viszont kétségtelen, hogy a hadifogoly-lét jellemzésében sok hasonlóságot mutat számos autentikusnak tekinthető visszaemlékezéssel.⁷

A legcsekélyebb történelmi és irodalmi értékkel Rónai Ernő pongyola stílusban megírt opusa bír. Szerzője a rögzített emlékek pontos dátumozására nem fordított gondot, de paradox módon a nőkkal való kapcsolatépítési lehetőségekről számos adalékkal szolgált. A vasutas családban született Rónai közvetlenül érettségi vizsgájának letétele után önkéntesként vonult be. Először a szerb harctérre, majd a keleti frontra vezényelték egységét. Az 1917-es év második felében került hadifogságba. Kijevben át szállították az ideiglenes darnicai gyűjtő- és elosztó hadifogoly-táborba, ahol két hetet töltött. Innen az Urál-hegység köze-

leben fekvő Ufába, ahol emlékei szerint viszonylag szabad körülmények között élt 1918 nyaráig. A bolsevikok laza felügyeletét a cseh legionáriusok szigorított fogsága váltotta fel, majd a szamarai kormányzáság Trockóje településén komoly megpróbáltatásokat kellett kiállnia, végül a polgárháború forgatagában ő is Krasznojarszkba került.⁸ Rónai elbeszéléseinek kontrollálása nem áll módunkban, be kell kalkulálnunk, hogy történeteit esetleg kicsit kiszínezte, de az általa megemlített jelenségek (bizonyos helyszíneken és időszakokban a randevú lehetőség, hadifogolyként egyfajta társasági élet élése) tekintetében mégis értékes információkkal szolgál.

A banktisztviselőként dolgozó Martin Ferenc a világháború kitörésekor tartalékos hadnagyként állt szolgálatba. 1914 decemberétől kezdett feljegyzéseket készíteni frontélményeiről. Ezek felhasználásával vetette papírra a vele történeteket 1920 márciusában.⁹ 1915 áprilisában esett hadifogságba a keleti hadszíntéren. Először Kijevbe, majd Penzába szállították. 1915 őszén került Krasznojarszkba.

A felsőfokú gazdasági tanulmányokat folytató Hermann Ernő 30. életévében járt a világháború kitörésekor. Önkéntesként történt bevonulása után három hónappal esett hadifogságba. Négy évet töltött szibériai hadifogolytáborokban.¹⁰

Felhasznált forrásaink tanúsága szerint a vöröskeresztes hölgymissziók érkezése egyfajta „nő-élményt” jelentett a hadifoglyok számára. A hadifogoly-látogató küldöttségek ötlete Mária Fjodorovna anyacárnétól, a néhai III. Sándor (1881–1894) özvegyétől, Dagmar dán hercegnőtől származott. E témában 1915 őszén kérelemmel fordult II. Vilmoshoz és Ferenc Józsefhez, akik a viszonyosság elvén beleegyeztek a látogatásokba. A kontroll-funkciót betöltő hadifogoly-látogató dele-

⁴ Petrák 2012.

⁵ Stessel Ernő 1914. szeptember 12-én az első lebergi csatában esett hadifogságba a 12. honvéd gyalogezred őrmagyaként. A krasznojarszki táborba szállították, ahol három hónap kivételével 1922 tavaszáig raboskodott. (1918 májusában egy invalidus szállítmánnyal hazaindult, de útközben a csehek feltartóztatták és rövid tomszki tartózkodás után visszashallították Krasznojarszkba.) Isteni életéről pontos és szisztematikus feljegyzéseket készített abban a tudatban, hogy hazatérve kimerítő jelentést kell írnia a fogságban töltött időszakról. Stessel részt vett a hadifogolytábor katonai szolgálatainak kiépítésében, a tisztí nyilvántartás megszervezésében. Beosztásából adódóan betekintést nyerhetett a parancsnokság aktáiba. Megmaradt jegyzeteit 1922-es hazaindulása előtt egy krasznojarszki polgárnál hagyta megőrzésre. Ezeket 1924-ben hiánytalanul megkapta. Segítségükkel készítette el memoárját. Stessel 1925: VII–IX.

⁶ Markovits 1986.

⁷ A jogvégzett dr. Markovits Rodion karrierét a háború kitörése megakasztotta. 1915 májusában került hadifogságba, több táborban is megfordult. 1920-ban beállt a Vörös Hadseregbe. 1922-ben az akkor már a Román Királysághoz tartozó Szatmárnémetiben telepedett le.

⁸ Rónai 1940: 8–174.

⁹ Emlékeinek publikálása fia érdeme, aki sajtó alá rendezte és jegyzetekkel látta el az édesapa munkáját. Martin 2001: 139–189.

¹⁰ Hermann Ernő az 1920-as években gépelte le a világháború alatt írt és testére erősítve szállított feljegyzéseit. Emlékeinek rögzítésével nem kis kockázatot vállalt. A legépebb verzió természetesen tartalmaz korrekciókat. Hermann hitelesnek tekinthető, élvezetes stílusú munkájának közkinccsé tétele nevelt lánya fiának köszönhető. A Magyar Honvédség honlapján folytatásokban teljes terjedelmében közölte, továbbá a Zrínyi Kiadó gondozásában megjelent eseménylválogatás DVD-mellékleteként is hozzáférhető. A kiadó a válogatás szükségességét terjedelmi korlátokkal indokolta. A papír alapú változat forrásközlésének módja problematikus abban a vonatkozásban, hogy nincsenek jelölve a szerkesztői kihagyások, sem a válogatás szempontrendszere, továbbá jegyzetekkel és magyarázatokkal sincs ellátva a publikált forrás. Hermann 2014.

gációk vegyes bizottságok voltak, melyek tagjait német, osztrák, magyar, orosz vöröskeresztes delegáltak alkották, akiket a semleges országok állampolgáraiként svéd, dán és svájci küldöttek kísérték. Céljukat a hadifoglyok életkörülményeinek ellenőrzésében jelölték ki, tehát megbizonyosodni arról, hogy az általuk látogatott hadifoglytáborokban tapasztaltak megfeleltek-e a hatályban lévő nemzetközi szabályozásnak.¹¹

Az egyik vöröskeresztes hölgyküldöttség tagjaként Oroszországban szemlézett gróf Cebrian Istvánné objektivitásra törekvő, hitelesnek tekinthető memoárjában így összegezte impresszióit: „Oroszországban – nem rosszakaratból, vagy céltudatos kegyetlenségből kifolyólag – de a nagy távolságok, gyér vasúti hálózat, elégtelen egészségügyi rendezések, az éghajlat rendkívüli zordsága és az általános felkészültség hiányai miatt, a hadifogságba esettek keserves sorsban sinylődtek, és rajok estek áldozatul a fertőző betegségeknek.”¹²

Látogatásai alkalmával a legkülönbözőbb egészségi állapotú (rokkant, félrokkant, beteg, teljesen egészséges) és különböző körülmények között elszállásolt hadifoglyokkal találkozott. Egy részük dolgozott is. Számos helyen tapasztalt tiszta, gondozott, emberséges körülményeket, ahol az élelmezés is kielégítőnek tűnt, de elhanyagolt helyeken is járt. Utóbbi esetekben az emberhez nem méltó körülmények ellen sikeresen emelte fel szavát.¹³

Több mint ezer súlyosan beteg emberrel találkozott, akiknek szervezete a murmanszki vasút pályatestének kialakítása során ment tönkre. A „halálvonalként” is emlegetett vasútépítés befejezése akkor vált sürgetővé, amikor Törökország világháborúba való belépésével Oroszország előtt lezárultak a Fekete-tengerről kivezető szorosok. Így a cári birodalom az utánpótlás biztosítására csak a murmanszki jégmentes kikötőt vehette igénybe. Az innen Pétervárra vezető vasútvonal kiépítése már a háború kirobbanása előtt megkezdődött elsősorban finn, kínai és fegyenc munkaerő igénybevételével, de nem készült el időben. 1914 végétől a munkálatok felgyorsítása érdekében

hadifoglyokat is bevetettek ezen a zord éghajlatú területen, de körültekintő előkészítés nélkül, ugyanis nem biztosítottak számukra megfelelő elhelyezést, élelmezést, orvosi ellátást. „A betegek és nyomorékok száma szomorúan emlékeztettek az elnyúló háború katasztrofális következményeire, melyeken hatásosan segíteni, a saját honpolgáráikkal szemben is, alig tudnak az államok. A rokkantak kicserélése számításom szerint legfeljebb 6-7 percentjét [százalékát] szállíthatja azoknak, kiknek állapota erre rászolgálna. Ezek közül persze sokan halnak el, s egy-egy kisebb városban is nem kevesebb, mint 6-800 hadifogoly nyugszik a temetőben. De tudok sok oly helyről, hol 10 és 12.000-en is felül van a sírok száma”¹⁴ – adott tájékoztatást a széles látókörű mánásasszony a nagyarányú veszteségekről.

Fontos megemlíteni, hogy a hadifoglyok elhelyezése változatos helyszíneken és körülmények között történt. Nem minden hadifoglyok által is lakott településen állt rendelkezésre több száz vagy több ezer fő befogadására alkalmas tábor. Előfordult, hogy városi lakásokban helyezték el őket.

S hogy mit jelentett a hadifoglyoknak egy-egy vöröskeresztes kiküldött látogatása? Nyilván csak pillanatnyi vigaszt, némi pénzügyi segílyt és támogatást, múló örömet. Stessel Ernő hadifoglytiszttel idézve: „A tiszteknek és legénységnek pénzben, ruházatban tehát anyagiakban nyújtott segíly, ha nem is elégítette ki az összes reményeket, mégis a megnyugvás érzetét keltette: nem feledkeztek meg teljesen rólunk.”¹⁵ Majd néhány sorral lejjebb így folytatta: „mily jól esett a végtelenül kedves özv. Cebrián Istvánné grófnő fellépése, ki a zeneteremben, hogy mindenki lássa és hallja, felült a pódiumra és fesztelenül csevegve felelt a több száz főnyi hallgatóság ezer kérdésére.”¹⁶

Martin Ferenc feljegyzéseiben három ízben írt vöröskeresztes bizottság látogatásáról. 1915. december 21-én a következőket: „Hozzánk csak báró Rostyné szül. Forgács grófnő jött. [...] Meghallgatta panaszaikat, melyeken persze úgysen segílyhetett.”¹⁷ Az egy évvel később érkező bizottság, mintha emocionálisan nagyobb hatást gyakorolt volna rá, bár nyilván ez az aktuális kedélyállapot függvényében értelmezhető: „November 12-én gr. Huszárné [Huszár Andorine], vöröskeresztes nővér jött hozzánk. Mily jól esett friss hazai nyelvet, csengő nővérhangot hallani. Napokig elhallgattam

¹¹ A Vörös-Kereszt Egylet magyarországi megalakításához, a háború áldozatainak védelmét kodifikáló Genfi Egyezményekhez és a hadviselés jogát rögzítő Hágai Egyezményekhez, illetve ezen konvenciók világháború idején történt korrekciójához, kiegészítéséhez lásd: Zsoldos 2015: 1276–1280.

¹² Cebrian 1921: 9.; Az idézetet közli Zsoldos 2015: 1279.

¹³ Cebrian 1921: 102–103. Cebrian grófnénak a szemleúttal kapcsolatos érdeklődő tevékenységéhez lásd Zsoldos 2015: 1285–1287.

¹⁴ Cebrian 1921: 133–134.

¹⁵ Stessel 1925: 16–17.

¹⁶ Stessel 1925: 17.

¹⁷ Martin 2001: 166.

volna, sajnos azonban csak rövid ideig maradhattott közöttünk. [...] Ötven rubelt is kapott mind-egyikünk – kölcsönképpen. A legénység ingyen fehérműt kapott és három rubelt.”¹⁸

Annak ellenére, hogy Hermann Ernőt – naplójának tanúsága szerint – nem titulálhatjuk szentimentális alkatnak, a Kinszky Nóra grófnővel való találkozás nagy várakozással töltötte el, és emocionálisan mélyen megérintette. „Mikor magyarul megszólal, és oly végtelen hosszú idő után megint halljuk női ajakról a mi gyönyörű nyelvünket, mert bizony másként esik az női ajakról, mindenkinek végtelen mehatottság ül az arcán és a szemek igen csillogóvá válnak. [...] A fogolytársaság megüledett vérért alaposan felkavarja az a sok visszaemlékezés, amely a grófnő megjelenése után megrohan bennünket”¹⁹ – érezhető ki a honvágy a naplóíró soraiból. Hermann meg volt győződve arról, hogy az önkéntesekkel szemben elkövetett szabálytalanságok megszüntetésében az arisztokrata hölgy érkezésének híre játszott szerepet. Majd megfogalmazódik az óhaj: „Bár gyakrabban lát-nánk hazai megbízottakat, mindig nagy megköny-nyebbülést jelentenének!”²⁰ A látogatás Hermann-ra gyakorolt hatását jelzi, hogy a már hosszabb idő óta nem vezetett napló újra előkerült a fontosnak tartott élmény megörökítéséhez. Elismeréssel írt a számára szimpatikus fiatal, energikus, jó diplomáciai érzékkel és remek kommunikációs készséggel megáldott grófnőről, aki vállalkozott a hosszú és egyáltalán nem veszélytelen útra. Azt is megosztotta naplójával, hogy feltételezése szerint a főúri származású hölgynek csakis a szerelem adhat erőt, kitartást és bátorságot nemes vállalkozásához.²¹

Rónai Ernőt hadifogságának kezdetén egy dán vöröskeresztes küldöttséggel való találkozás némi optimizmussal töltötte el, amiről így vallott: „Mérhetetlen nagy öröm számunkra már az a puszta tény is, hogy nem vagyunk teljesen magunk-ra hagyatva, [...] Ez már kétségtelen a haladás, ez már a civilizáció eredménye. Hogy az ellenség köteles a foglyait emberi bánásmódban részesíteni [...] S hogy ezeket mind így átgondolom, valami

biztonságérzet és egy kis derülátás vesz rajtam erőt. Arra gondolok, hogy a dán vöröskereszt útján mostmár biztosan értesülni fognak hozzátartozóink arról, hogy fogságban vagyunk és élünk. Az a lidércnyomás, mi megüli lelkemet fogságba esésem első percétől fogva, mindjobban engedni kezd.”²²

A „nő-élmények” egy másik típusát nyújtották a hadifogolyszínházak előadásai. A hadifogolyirodalomból kiderül, hogy bizonyos lágerek kultúrközpontként is funkcionáltak. A szabadságukban korlátozott hadifoglyok élményt nyújtó, közösségformáló, az összetartozás-érzést erősítő elfoglaltsággal, például színházi előadásokkal igyekeztek elviselhetőbbé tenni rabságuk idejét. Otthonuktól távol is próbálták megőrizni emberi méltóságukat. Mind a tiszti, mind a legénységi hadifogolyszínházakban a női szerepeket is férfiak alakították.²³ Rónai erre így emlékezett vissza: „Kiválogatják a nőies arcu, vékony, női orgánumu tisztet és oly ügyesen, minden képzeletet felülmuló raffineriával öltöztetik fel őket, hogy tökéletes illuziót keltenek.”²⁴ Ennek alátámasztására egy botrányba fulladt történettel is szolgált, ugyanis az egyik előadáson az orosz inspekciós tiszt nem hitte el, hogy a darab női szereplői nem a szebbik nemhez tartoznak. „Felment a szinpadra, bezáratta a kijáratokat, levitte a szereplőket az öltözőkbe, hol saját szemeivel és kezeivel győződött meg kézzelfoghatóan arról, hogy a szereplő „nők” bizony férfiak! És ebbéli nagy csodálkozását egy jellegzetes orosz káromkodással fejezte ki: J.... tvojmaty!”²⁵

Markovits Rodion így vallott a színdarabok női alakjainak hadifoglyokra gyakorolt hatásáról: „Mégiscsak a nőszereplők hoztak valami új bizsergést, valami új fűszert a játékba, alvó emlékeket rázva életre.”²⁶ Hermann Ernő is fontosnak tartotta megemlíteni a „színésznök” élethű és nagy hatást kiváltó alakítását: „Róna, egy kis 32-es pesti önkéntes és egy bajusztalan germán fiú mégis szoknyában jelennek meg, s olyan remekül alakítják a nőt, hogy a szánk is tátva marad. Postonozni

¹⁸ Martin 2001: 171.

¹⁹ Hermann 2014: 458. DVD-melléklet

²⁰ Hermann 2014: 458. DVD-melléklet

²¹ Rónai Ernő is beszámolt róla, hogy Krasznajarszkban nagy izgalommal várták Kinszky Nóra érkezését. Méltó módon történő fogadásához egy virágscokor-beszerzési akciót szerveztek. A fekete és fehér liliomokat a Jenyiszej folyón találhatók, nehezen, csak nagy erőfeszítések árán megközelíthető szigeten szedték. Rónait azonban annyira megviselte a Jenyiszej átúsza-sa, hogy nem tudott részt venni a grófnő fogadásán. Rónai 1940: 209–210.

²² Rónai 1940: 89–90.

²³ Köztudott, hogy a tiszti állomány és a legénység nem rendelkezett azonos jogosítványokkal, nem részesült egyenlő bánásmódban. Ezt az elvet a hadifoglyok jogállásáról szóló nemzetközi egyezmények rögzítették.

²⁴ Rónai 1940: 194.

²⁵ Rónai 1940: 195. Ez az a káromkodási formula, melyben emlegetik a megszólított édesanyját is. Helyesen: J... tvojmaty!

²⁶ Markovits 1986: 275.

[levelezni] kezdenek a hölgyekkel, rossz vicceknek persze tág tér nyílik”.²⁷

Rónai Ernő azt is megosztotta olvasóival, hogy ezek a „színésznők” annyira beleélték magukat a szerepükbe, hogy az előadásokon kívül is primadonnáskodtak. Hódolók is akadtak, akik kényeztették őket különféle ajándékokkal. Rónai szerint a legbőkezűbb és leghevesebb gavallérok a török tisztiek voltak.

Hermann értetlenül szemlélte azt a jelenséget, hogy a német hadifogolytársak egy része „teljes szívvel élvezzi” azokat a zenés-táncos mulatságokat, amelyeken női ruhában, kisminkelve „ugrán-doznak”. „...ezt a nőnek öltözködést a derék bajtársak lehetőleg minden alkalommal gyakorolják, amikor valami cím van rá [...] Kivált egyik germán, akit nőies modoráról s képéről a magyarok amúgy is csak Marcsának hívnak, kelti a női ruhában egy jól kiérdemesült sarki hölgy benyomását. De hát Istenem, lehet, hogy semmi alapja nincs az én rosszmájú feltevéseimnek.”²⁸ A naplóíró próbálta elhessegetni a nemi identitászavar gyanúját, de mondatait olvasva az állapítható meg, hogy továbbra sem hagyta nyugodni a kérdés.

Rónai Ernő krasznnojarszki „nő-élményei” közé sorolta a színházi előadásokon részt vett orosz inspekciós tisztiek hadifoglyokat felvillanyozó barátnőit, akik kedvéért a „plennikik” igyekeztek kiöltözni ezekre az eseményekre. Még akkor is, ha csupán esztétikai élményt remélhettek tőlük. Ilyenkor még inkább felébredt bennük a férfiösztön. „Ezt a szörnyű vágyódást a „Nő” után magam sem ismertem ilyen döbbenetes formában... Nem mondom, sokat szenvedtem már eddig is miatta, főleg, ha lefekvés előtt erotikus könyveket olvastam vagy pedig ha erről a kimeríthetetlen örök témáról, a „nőről” folyt a beszélgetés...”²⁹ – vallott hiányérzetéről Rónai.

Mint ahogyan már szóltunk róla, nem ugyanazok a körülmények jellemezték minden hadifogolytábort vagy „plennikik” által lakott települést. Számos tényezőtől függött, milyen sors, milyen lehetőségek jutottak egy-egy hadifogolynak, akár nőekkel való kapcsolatok létesítésére. Sokszor személyfüggő volt a szabadság mértéke, az orosz parancsnokok, az orosz örök habitusa nagymértékben meghatározta, milyen légkörben teltek a hadifogság napjai, hónapjai, évei. A polgárháború alatt pedig a pillanatnyi hatalmi helyzet is befolyást

gyakorolt az életminőségre. Felhasznált forrásaink szerzői kisebb részben saját történeteiket vetették papírra intim kapcsolataikat illetően, de jellemzőbb, hogy társaikra vonatkoztatva írtak a jelenségről. Szinte mindannyian említést tettek a prostituáltaktól vásárolható gyönyörszerzésről, mint működő gyakorlatról.

Markovits Rodion írt arról, hogy a krasznnojarszki lágerben az egyik főhadnagy két fős bordélyt működtetett egy padláson. Az egyik nő burját volt. Sőt „házhoz is lehetett a prostituáltakat rendelni”, ám csak olyan szobákba, ahol nem laktak többen tíz főnél. Markovits szerint e vállalkozáshoz orvosi vizsgálatot is szerveztek, de tudomása szerint olyanok is léteztek, persze titokban, amelyek bár alacsonyabb tarifával működtek, de nem költöttek az orvosi ellenőrzésre.³⁰ Ez a jelenség arra mutat rá, hogy voltak tisztiek, akik a hadifogságban is gondoskodtak a katonák szexuális vágyainak kielégítéséről, mint ahogyan a fronton harcolók számára a hadtáp szervezett táborigényeket. Eközben viszont a politikai hatalom az otthon maradt nőktől hűséget, erkölcsös magatartást várt el, tehát kettős mércét alkalmazott a nők és a férfiak vonatkozásában.³¹

Markovits Rodion kulturális fölényérzettel osztotta meg olvasóival kínai prostituáltak hordóiban történt becsempészését, amit így kommentált: „gusztus dolga”. Emlékei szerint kínai prostituáltak dolgoztak az Usszuri partján összeácsolt fabódékban, fakunyhókban működő kéjtanyákon is, akik a hadifoglyok részére is végeztek szolgáltatást.

Rónai Ernő negatív „nő-élményként” interpretálta, amikor ufai lakásukat – ami őreik szerint korábban örömtanyaként funkcionált – egy csapat lábelkötött, lótuszlábú kínai vándor fogásznő szállta meg, akik a szerzöt idézve „állattá aljasult szeméretlenséggel” vetkőzve másztak fel ágyaikra.³² Arról is írt, hogy a településen, ahol a 30 hadifogoly-tiszt viszonylag szabadabb légkört élvezhetett, egyes orosz örök segítségével el lehetett jutni könnyűvérű muszka lányokhoz. Az örök által szerzett katonaköpenyben álcázták magukat. Persze olyan időszakokat is át kellett vészelnük, amikor tilos volt a kijárás.

Krasznnojarszki fogsága jóval szigorúbb körülmények között telt. A lágert csak engedéllyel, „propuszkkal” hagyhatták el, és igen ritka alka-

²⁷ Hermann 2014: 393. DVD-melléklet

²⁸ Hermann 2014: 461. DVD-melléklet

²⁹ Rónai 1940: 204.

³⁰ Markovits 1986: 401.

³¹ Erről Csiki 2018: 59–70.

³² Rónai 1940: 124.

lomnak számított a városba történő kiruccanás. Ez ugyanis komoly indoklást igényelt. Ilyen alkalom adódott, amikor egy koreai dohánygyárosnak vitte eladni a táborban készített cigarettát. A cigarettagyáros szép szöke orosz felesége azonban nemi vágyat ébresztett benne. Az érzelmileg felkavart, jó ideje nőhiánnyal küzdő Rónai elhatározta, hogy a dohány eladásából származó jutalékát a probléma kezelésére fordítja. Egy kínai férfi közvetítésével jutott el egy pagodaszerű, négyemeletes japán teaházba. Az első emeleten kínált szolgáltatás megfizetéséhez azonban nem volt elég a pénze. Csupán arra futotta, hogy a harmadik emeleten egy 10-12 év körüli japán lánytól – elmondása szerint – képeslapokat és színes képes levélpapírokat vásároljon selyempapírba csomagolva. Erre egyébként – annak ellenére, hogy eredeti elképzelését nem sikerült kivitelezni – kellemes élményként tekintett vissza.³³ A rabságból kicsit kiszabadulva sikerült olyan benyomásokra szert tennie, amelyek érzelmileg megérintették, javítottak kedélyen, erőt adtak számára.

Martin Ferenc egy alkalommal érintette a vizsgált kérdéskört, amikor valahol Voronyezs közelében hadifoglyként egy lakásban voltak elszállásolva. Ezt jegyezte fel: „*Sokan közülünk keresték a nőismeretségeket. Ez tilos volt ugyan, de a rubel megszelídítette az őreket. Lakásunkba érve különben az ablakra karcolva a következőt olvashattuk: »Itt élt 8 hónapig egy szerencsétlen hadifogoly, a városban sok nő kapható.« A fiatal-ság persze előljárt, de azért két családos ember is megfélemedezett a hűségéről.*³⁴ A templomba járás jelenségének rögzítését is fontosnak tartotta Martin Ferenc. A hadifoglyok számára ugyanis a hadviselés jogát kodifikáló nemzetközi megállapodás, a Hágai Egyezmény értelmében biztosítani kellett a szabad vallásgyakorlás lehetőségét.³⁵ Martin szerint ez a külvilággal való érintkezési forma azért is volt népszerű, mert ezen alkalmakkor gyönyörködhetnek az orosz nők látványában:³⁶ „*Vasárnaponként az orosz templomba mehettünk, oda is persze főleg a nők kedvéért. Öltözködésük igen*

izléses, azonban az orosz típussal én sosem tudnék megbarátkozni.”³⁷

Rónai Ernő viszont saját bevallása szerint nagyon is szívesen barátkozott az orosz nőtípussal. Erre a bolsevik hatalomátvételt követően Ufában számtalan alkalma nyílt, amit ő igyekezett maximálisan kihasználni. Szorgalmasan keresték bájos, kacér orosz diáklányok és tatár lányok társaságát, akik vendégségbe hívták őket. E látogatások alkalmával újabb ismeretségek szövődtek, tovább bővült a hadifogolytiszték kapcsolati hálójá, tehát a szerencsésebbek egyfajta társasági életet is éltek. Rónai számára meghatározó élményt jelentett a nőekkel közös, ruha nélküli fürdőzés. A program varázsát minden bizonnyal az adta, hogy a kialakított rítusrend szerint a nők és a férfiak külön vetköztek le, külön mentek be a vízbe és külön távoztak, s a szebbik nemhez tartozók nem mutogatták magukat.

Rónai több szerelmi kapcsolatáról is beszámolt, köztük a már leérettségizett Jelenáról, akivel különféle családi összejöveteleken találkozott. A nő kezdeményezte a légyottot. Azt is kidomborítja a memoár, hogy Oroszországban mások voltak az erkölcsök a századelőn, mint Magyarországon: „*ők már akkor teljesen emancipált életet éltek, aminőről a mi szegény kis nőink még csak álmodni sem mertek volna.*”³⁸

Nelly nevű hölgyismerőse így fejezte ki az orosz és a magyar nők helyzete közötti különbséget: „*a nő nálunk, Oroszországban sokkal emancipáltabb életet él, sokkal őszintébbek az életmegnyilvánulásai, mint Önöknél nyugaton. Lássák, a magyar nőket szivemből sajnálom, mert hozzáink képest valóságos rabszolga életet élnek szegények... [...] mi nyitak vagyunk, előítéletektől mentesek, s mindent, amit teszünk, nyíltan, emelt fővel tesszük. Maguknál pedig [...] titokban csinálnak mindent... [...] Ha maguknál egy asszony nem szereti az urát, hát szenved és úgy éli le az egész életét... Nálunk az asszony ezt meg meri mondani az urának! Nincs sirás és nincs jelenet s a dolog ezzel el van intézve!*”³⁹

Tény, hogy a 20. század eleji Magyarországon a politikai hatalom részéről kettős morál érvényesült a nők és a férfiak tradicionálisan egyenlőtlen erkölcsi megítélése kapcsán, amely ellen a magyar feministák küzdelmet folytattak. A mozgalom mérsékelt szárnyához tartozók egyébként nem a

³³ Rónai 1940: 200–202.

³⁴ Martin 2001: 173.

³⁵ Az 1899-es és az 1907-es Hágai Egyezmények magyarországi törvénybe iktatása az 1913. évi XLIII. törvényekben történt meg. Magyar Törvénytár 1913: 438–551.

³⁶ Rákosi Máttyás memoárjában motivációként a hadifogolytáborból való kijárást nyújtotta változatosságot és a templomban összegyűjthető hírek iránti vágyat, tehát az információszerzés lehetőségét hangsúlyozta. Rákosi 2002: 222.

³⁷ Martin 2001: 173.

³⁸ Rónai 1940: 113.

³⁹ Rónai 1940: 117–118.

nők szexuális és szerelmi életének szabaddá válásért harcoltak, hanem azért, hogy mindkét nem ugyanazon erkölcsi megítélés alá esve egyenlő elbírálásban részesüljön, a monogámia értékrendje a férfiakra is vonatkozzon. A világháború egyik súlyos társadalmi hatásaként jelentkező anómia azonban Európa-szerte kimutatható.

Az erkölcsök fellazulása Hermann Ernő naplójegyzeteiben is megjelent azon bajtársainak példáján keresztül, „*akik hazulról az asszonyi ingatagságról szomorúan szóló leveleket kaptak*”. Az egyik tartalmát röviden így foglalta össze: „*Kedves Uram! Azt a hírt hozzák a harctérről, hogy meghaltál, ne haragudj hát rám, amiért mástól estem teherbe.*”⁴⁰ E hírek hatására a naplóírón eluralkodott a kiábrándultság, a nőekkel szembeni bizalmatlanság: „*Hát még azok a csinos történetek a kórházi ápolónőkről, arról a nagy-nagy odaadásról, mely már sok is volt. Az úrilányoknak a kórházi folyosókon való nem egy honleányi működéséről. Az ember gyomra émelve, mert hát, ami sok, az sok. És innen messziről talán még csúfabbak ezek a dolgok. Hogy keserű érzéseket váltanak ki belőlünk, az érthető... Otthon nemcsak vígan, de kissé túl vígan vannak, mikor itt bennünket a tífusz tizedel. Legalább az ideáljainkat ne tipornák sárba. No de majdcsak kiheverjük ezt is. Ha házasodunk majd, mindenesetre megkérdezzük előbb, nem volt-e ápolónő a kicsike. És a Felvidékről óvakodni fogunk egy kicsit, amerre a muszka járt.*”⁴¹ Hermann Ernő a tudomására jutott történetekből, azaz egyes esetek alapján általánosított, tulajdonképpen morálisan stigmatizálta mind az ápolónőket, mind a felvidéki nőket.

Berezovkai hadifogságának viszonyairól olvasva megtudhatjuk, hogy a táborban nők is laktak. Az orosz tisztnek, az orosz örfeleség, az írnek neje, konyhai alkalmazottak, továbbá egy német vöröskeresztes nővér is, akivel szemben a naplóíró szigorú erkölcsi bírálatot fogalmazott meg: „*Egy szomszéd sarokban Klára vacsorázik, a gömbölyű és szőke germán vöröskeresztes bajtársnő, akinek azonban láthatólag kevesebb a baja, mint jómagunknak, mert egy orosz őrmester a gavallérja. Ettől egy kissé elmegy az étvágyam. Úgy látszik, „feltalálta magát” a fogságban, mint mondani szokás. Úgy is lehetne azonban mondani, hogy feltalálta magát. Szegény germánok restellik is a dolgot.*”⁴² Hermann Ernő tehát árulásként értékelte

Klára nővérnek az orosz katonával létesített viszonyát. A hazaáruláson kívül a bajkeverés és az alkoholfogyasztás is vádként fogalmazódott meg: „*Azt hiszem, ha magyar lány lenne, mi már rég agyonvertük volna. A többi nő megbecsüli magát, de ez a dög állandóan ronda stikliket csinál. Iszik is, mint a kefekötő.*”⁴³ Klára nővér kriminalizálásában a hazai politikai hatalom attitűdje köszön vissza.

Rónai Ernő memoárjában megjelenik egy olyan hazafias magyar asszonytípus is, aki kapcsolati hálóját aktívan működtette a magyar hadifoglyok érdekeinek érvényesítéséért. Az aradi születésű nő tánc tehetségének köszönhetően még a „boldog békeidőkben” került a cári baletthez, majd feleségül ment egy jómódú orosz földbirtokoshoz, aki lámpagyár-tulajdonos is volt. A házaspár ujai lakásának ajtaja nyitva állt a segítségre szoruló hadifoglyok előtt.⁴⁴

Összegzőképpen elmondható, hogy a „pleniksorsok” egyéniek, kisebb vagy nagyobb mértékben különböznek egymástól, így általánosításokat természetesen nem fogalmazhatunk meg. Lezögezhetjük azonban, hogy azok a hadifoglyok, akik testileg és/vagy mentálisan nem rokkantak meg, illetve olyan településekre kerültek, ahol szerencsésebb körülmények álltak rendelkezésükre, adódott lehetőségük nőekkel való kommunikációra, sőt szexuális kapcsolat létesítésére is. Erről árulkodik – az írásunkban felsorakoztatott számtalan példán túl – Martin Ferenc 1920 októberéből való feljegyzése is. Ekkor jött el számára az az évek óta várt pillanat, amikor hazaindulhatott Vlagyivosztko kikötőjéből. Azon a napon ezt vetette papírra: „*Sok orosz nő is kijött a tengerpartra, szintén sírtak, de nem örömkönyveket, mint mi. Hadifogoly ösmerősüket veszítették el.*”⁴⁵

A hadifoglyok oroszországi nőekkel létesített kapcsolatainak egy része pusztán szexuális jellegű volt, a prostituáltaktól pénzért vásárolt öröm kategóriájába tartozott. Szövődtek azonban hosszabb-rövidebb időszakra kiterjedő, érzelmi töltetű viszonyok is. Tudunk olyan hadifoglyokról is, akik családot alapítottak orosz földön. Azok az orosz nők azonban, akik a hadifogly-egyezményekben rögzített lehetőséget kihasználva követték magyar férjeiket, mind a magyarországi hatóságok, mind a szintén férfiak által uralt lokális társadalom véleményformálói (jegyző, falusi pap) részéről az

⁴⁰ Hermann 2014: 359. DVD-melléklet

⁴¹ Hermann 2014: 359. DVD-melléklet

⁴² Hermann 2014: 285. DVD-melléklet

⁴³ Hermann 2014: 285. DVD-melléklet

⁴⁴ Rónai 1940: 119–123.

⁴⁵ Martin 2001: 184.

esetek többségében elutasításban részesültek.⁴⁶ Intoleranciával, kulturális fölényérzetből fakadó lenézéssel, előítéletekkel teli környezet fogadta őket. A kitaszító, pontosabban a befogadás megakadályozására irányuló törekvéseket talán a magánfájdalmak is erősítették (családtag elvesztése, nyomorékká válása, házastársak elidegenedése egymástól).

Az Oroszországba került magyar hadifoglyok számára egyfajta, vagy bizonyos fajta „nő-élményt” nyújtottak a vöröskeresztes nővérek szemléi, ahogyan a hadifogolyszínházakban férfiak által alakított női szerepek is. Mind a „színésznők”, mind a nézőközönség egy része annyira beleélte magát a szituációba, hogy egyeseknél már-már némi némi identitászavar is felmerült vagy éppen a körülmények hatására felszínre tört.

A hadifogoly-látogató vöröskeresztes hölgymissziók bár a problémák globális kezelésére természetesen nem voltak képesek, erőfeszítéseik mégsem tekinthetők eredménytelennek. Ha korlátozottan is, de egyfajta kontroll-funkciót tölthettek be, szerepük vitathatatlan a hadifogoly-statisztikák készítésében, továbbá pillanatnyi vigaszt, élményt nyújtottak a hadifoglyok számára, a gondoskodás érzetét keltették, sőt esetenként egyéni sorsok alakulására is befolyást gyakoroltak. Küldetésükből hazatérve pedig tájékoztató tevékenységük emelendő ki, hiszen nyilvánosan informálták az általuk meglátogatott hadifogolytáborokban sínylődk családtagjait.⁴⁷ Ezeknek az információhiányt csökkentő tájékoztató előadásoknak, illetve kommunikációs lehetőségeknek a biztosítása valamilyen elviselhetőbbé tette a hadifoglyok hátszországban élő hozzátartozóinak életét, akiknek a mindennapjaikat szintén radikálisan megváltoztatta a Nagy Háború.

Források

Magyar Törvénytár 1913: *Magyar Törvénytár. 1913. évi törvények.* Budapest. 1914. 1913. évi XLIII. törvények az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. 438–551.

⁴⁶ Petrák Katalin kutatásai során találkozott olyan esetekkel, amikor a magyar férfi és az orosz asszony házasságát a magyar hatóság is megerősítette, de arra is akadt példa, hogy a Magyarországra érkezett orosz nőt elhagyta a férje. Petrák 2012: 122–128.

⁴⁷ *Pesti Hirlap*, 1917. február 21.; *Pesti Hirlap*, 1917. május 13.; *Pesti Hirlap*, 1917. május 18.

Cebrian Istvánné, özv. gróf 1921: *Gloria victis.* Budapest.

Hermann Ernő 2014: *Hadifogolynapló 1914-1918.* Budapest. DVD-melléklettel.

Martin Ferenc 2001: Martin Ferenc tartalékos hadnagy első világháborús feljegyzései. S. a. r. és jegyzetekkel ellátta Martin Kornél. *Hadtörténelmi Közlemények*, (114.) 1. 139–189.

Markovits Rodion 1986: *Szibériai garnizon.* S. a. r. Végh Oszkárné. Budapest.

Rákosi Mátyás 2002: *Visszaemlékezések 1892–1925.* 1. kötet. S. a. r. és a jegyzeteket készítette Baráth Magdolna–Feitl István–Kende János–Milei György–Surányi Róbert–Székely Gábor–Zalai Katalin. Budapest.

Rónai Ernő 1940: *Krasznojárszk.* Nagyvárad. 3. kiadás.

Stessel Ernő 1925: *Hadifoglyok élete Szibériában. Krasznojárszki hadifogolytábor.* Budapest.

Felhasznált sajtó

Pesti Hirlap, 1917. február 21.; 1917. május 13.; 1917. május 18.

Felhasznált irodalom

Baja Benedek–Dr. Lukinich Imre–Pilch Jenő–Zilahy Lajos 1930: *Hadifogly magyarok története.* I-II. Budapest.

Csíki Tamás 2018: Egy ágyban az ellenséggel. Orosz hadifoglyok és falusi nők az I. világháborúban. *Néprajzi Látóhatár*, 2018. (27. évf.) 1–2. 59–70.

Józsa Antal 1961: Adalékok az oroszországi magyar hadifoglyok történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1961. (8. évf.) 2. 625–669.

Józsa Antal 1967: Osztrák-magyar hadifoglyok Oroszországban és részvételük az októberi forradalomban. In: *Ötven év. A Nagy Október és a magyarországi forradalmak. (Tanulmányok).* Budapest. 181–223.

Petrák Katalin 2012: *Emberi sorsok a 20. században. Magyar hadifoglyok és emigránsok a Szovjetunióban a két világháború között.* Budapest.

Zsoldos Ildikó 2015: „A mi háborúnk igazságos...” A szatmári Vécseyek és az első világháború. *Századok*, 2015. (149. évf.) 5. 1261–1293.